Н.М.Діденко, асп.

НАПРЯМКИ ДОСЛІДЖЕНЬ ДІЄСЛІВНОЇ СЛОВОЗМІНИ В ПАМ'ЯТКАХ СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті розглядаються напрямки дослідження словозмінної варіантності дієслівних форм у староукраїнських текстах першої половини XVII ст.

In article directions of research variants of verbal forms in the Ancient Ukrainian texts of the first half of the XVII-th century are investigated.

Кожна жива мова є органічною єдністю стійкого і змінного, тобто синхронії і діахронії, розвиток якої – це зміни, що відбуваються в напрямку її вдосконалення на всіх структурних рівнях. Оскільки основою будь-якої мови є граматична будова, то її еволюція простежується на основі змін граматичних форм, бо, як відомо, саме форми слова репрезентують морфологічні категорії частин мови, кожна з яких має особливу систему граматичних категорій (так, для дієслова характерні категорії особи, часу, способу, стану, виду та ін.). На основі цього в загальному та історичному мовознавстві як один із класифікаційних частиномовних критеріїв (поряд із семантичним та синтаксичним) використовують морфологічний (формально-граматичний), у якому до уваги береться своєрідність змінювання слів, тобто інвентар їх форм і парадигм, котрі виступають виразниками певних морфологічних категорій[1].

Сьогодні в українському мовознавстві велике значення мають діахронні дослідження, присвячені різним аспектам історичної морфології. Серед них вагоме місце належить проблемам, пов'язаним із побутуванням варіантних дієслівних форм у межах різних категорій, а тому актуальність нашої розвідки окреслюється потребою докладного дослідження словозмінної системи дієслова у староукраїнських пам'ятках першої половини XVII ст., часу, коли «староукраїнська літературна мова досягла свого розквіту: удосконалився її офіційно-діловий стиль, мова полемічної літератури, набула поширення навчально-проповідницька проза, активізувався розвиток поезії і драматургії, осмислювалась староукраїнською мовою власна історія…»[2].

Фіксація та вивчення варіантних словозмінних форм українського дієслова має давню історію, започатковану граматиками Л.Зизанія, М.Смотрицького, І.Ужевича. Граматичним категоріям загалом і дієслівним, зокрема, присвятили свої наукові роботи В.Русанівський, К.Городенська, А.Загнітко, І.Милославський, О.Никифоров, С.Соколова, Б.Фончіков, П.Циганенко та ін. Питання мовної варіантності різних рівнів мови докладно вивчали Л.Граудіна, Є.Діброва, К.Горбачевич, М.Карп'юк, О.Курило, Р.Помірко, Л.Скворцов., В.Солнцев та ін.

Проте, незважаючи на численні надбання науковців, присвячені вивченню мовного варіювання, загальна теорія і практика проблем варіантності потребує нових досліджень певних періодів розвитку мови.

Метою нашого дослідження є аналіз форм, які з-поміж значної кількості варіантних утворень увійшли до нормативних і складають основний фонд української літературної мови, а також форм реліктових, що відійшли до діалектних парадигм.

Об'єкт дослідження – тексти різножанрових пам'яток першої половини XVII ст., а саме, ділові документи, конфесійні й полемічні твори.

Предмет дослідження – словозмінні особливості системи дієслова, їх вияв у пам'ятках зазначеного періоду.

У сучасній лінгвістиці для опису мовної варіантності застосовується такий термінологічний ряд: *варіант*[3], *інваріант*[4], *варіантність*[5], *варіювання*[6], *варіативність*[7], рідше *дублет*[8].

Термін *варіант* застосовується на всіх рівнях мови, від фонологічного до текстового, на позначення «видозміни, паралельних форм існування мовної одиниці, що модифікують різні аспекти її вираження (фонемний, морфемний або лексичний склад, місце наголосу, парадигму відмінювання, порядок слів і т. ін.), але не порушують принципу її тотожності»[9]. Отже, у слові як основній структурно-семантичній одиниці мови варіантність охоплює всі три його складові: фонетичну, морфологічну і семантичну. Це визначення є вихідним для нашого дослідження. Центральним у проблемі варіювання в діахронії є питання про тотожність, оскільки варіювання, пов'язане зі зміною у структурі одиниці мови, відбувається за умови її тотожності. Під «варіантом» розуміють такі

різновиди однокореневих словоформ, які не зачіпають їх внутрішньої сторони (план змісту) і, охоплюючи усі рівні мови, виявляються на певному етапі мовного розвитку[10].

На противагу варіантові, як конкретному, поняття „інваріант" найчастіше застосовуване в фонетиці як «абстрактне поняття, що означає матеріальне узагальнення суттєвих для фонеми ознак»[11]. Ці два терміни функціонують на всіх рівнях мови і тісно пов'язані між собою, адже «в понятті інваріант відображені загальні властивості класу об'єктів, утворені варіантами. Сам інваріант не існує як окремий об'єкт […] це назва класу стосовно однорідних об'єктів»[12].

Термін *варіантність* часто використовується як основне поняття для узагальненого позначення різних форм варіювання. Поняття *варіювання* вживається як синонім до поняття *варіантність*, що є загальною властивістю мови і забезпечує динаміку її розвитку як цілісної системи[13].

Зміни на морфологічному рівні мови виявляються у збільшенні або зменшенні обсягу варіантних форм, тобто словотвірних варіантів. Такі варіанти виникають усередині граматичної системи, часто на межі морфологічних і синтаксичних явищ. Морфологічні варіанти, тобто модифікації форм того самого слова, характеризуються наявністю різних формотвірних афіксів, парадигмою дієвідмінювання та варіантністю граматичних категорій: для дієслова – це варіанти форм часу, способу, особи і т.п.[14]

Так, граматична категорія часу як одна із морфологічних категорій дієслова є відображенням об'єктивної дійсності і слугує для темпоральної локалізації дії, стану, процесу щодо моменту мовлення. Ця локалізація є дейктичною, тобто співвіднесеною прямо чи опосередковано з реальним чи уявним часом. Суть її полягає у вказівці (на основі протиставлення часових форм) на одночасність, попередність чи послідовність дії щодо моменту мовлення, а за відносної часової орієнтації – щодо якоїсь іншої точки відліку (значення одночасності, попередності та наступності)[15].

Дієслівний час у сучасній українській мові реалізується в чотирьох часових значеннях: минулому, давноминулому, теперішньому, майбутньому. Кожне з яких виявляється у відповідному функціонально-часовому спектрі дієслівних парадигм[16].

У давньоукраїнській мові (порівняно із сучасною) вживалися такі часові форми: аорист і імперфект, що передавали дії, які в певний проміжок часу відбувалася в минулому і не пов'язувалися з моментом мовлення. Аорист – виражав дію нетривалу, одиничну, імперфект – тривалу; форми перфекта передавали дію в минулому, її результат був актуальним і в момент мовлення, набуваючи абсолютного часового значення; плюсквамперфект – позначав дію, що передувала в часі іншій минулій дії[17]; майбутній час – вказував на дію або стан, що відбудеться після моменту мовлення, і функціонував у трьох формах: простій, складній і складеній[18]. При цьому аорист та імперфект був характерний тільки для розповідей, перфектна форма – для побутової розмови. Плюсквамперфект вживався у пам'ятках розповідного характеру[19].

Мові властива темпоральна багатовекторність, тому вона може виражати всі часові сфери буття – минуле, теперішнє, майбутнє. Час (лінгвістичний) у мові і час в об'єктивній дійсності корелюють за ознакою абсолютності/відносності. Перший позначає стосунок дії, стану до певних часових координат, не обмежуючись у своєму вираженні лише парадигмою дієслівного часу. Спеціалізованими засобами реалізації категорії часу в мові (в українській і в інших слов'янських) є форми дієслова, які узагальнюють її функціонування, проте не завжди адекватно і повно передають об'єктивний час перебігу дії[20]. Часова тривалість дії, події, стану передається в мові та мовленні й поза межами дієслівної системи. Для відображення часу дієслова нерозривні з лексичними показниками часу, семантикою часових прийменників, формами відмінків, особливими синтаксичними конструкціями, текстуальними умовами та інтонацією[21].

Граматичним ядром темпоральності в українській мові, як і в інших слов'янських, є морфологічна категорія часу, що організовується дієслівними формами, перш за все особовими; граматичним ядром функціонально-семантичної категорії модальності виступає дієслівний спосіб. Категорія способу в семантичному і в формально-граматичному плані є тричленною (дійсний, наказовий, умовний)[22].

Способові форми досліджені значно меншою мірою, ніж часові, хоча модальній проблематиці дієслова (особливо семантиці й функціонуванню імператива) останнім часом присвячена значна

кількість наукових праць (Л.Дмитрієва, Ю.Мельник, О.Шевчук, М.Луценко, Л.Бірюлін, Н.Головіна, І.Шаронов та ін.).

Вітчизняні науковці (І.Вихованець, К.Городенська, А.Загнітко, В.Русанівський) розглядають спосіб як граматичну категорію дієслова, що виражає ставлення мовця до можливості, бажаності, необхідності й інших умов здійснення дії чи реалізації стану. Сутність категорії способу полягає при цьому в протиставленні реальних дій (дійсний спосіб) ірреальним модальним діям (недійсні способи). Дієслівний час теж бере участь у реалізації ознаки реальності/ірреальності, адже граматична категорія часу виражає перебіг дій, станів, які відповідно відбуваються в об'єктивній дійсності, є властивими їй (характеризуються ознакою реальності), або які тільки мисляться (поза сферою мовця є ірреальними)[23].

Відсутність ґрунтовних досліджень з проблеми варіантності дієслівних форм (власне часових та способових) у староукраїнській мові, спонукає до подальших роздумів і пошуків у цьому напрямку. Оскільки способова модальність виявляється в тісній взаємодії із темпоральністю, нам видається доцільним застосувати комплексний підхід щодо аналізу модальних і темпоральних транспозиційних виявів дієслівних форм у староукраїнській мові.

Важливим поштовхом для зміни морфологічних форм дієслова є частотність вживання певної варіантної форми, котра витісняє паралельну варіантну маловживану, а це, в першу чергу, відбувається в живій розмовній мові й лише з часом приймається літературною мовою.

Тут особливої ваги набуває тенденція мовної норми, котра визначається як «сукупність мовних засобів, що відповідають системі мови й сприймаються її носіями як зразок суспільного спілкування у певний період розвитку мови і суспільства». В системі понять національної мови норма пов'язана не лише з літературною мовою, а й з діалектами, як територіальними, так і соціальними[24].

Одним із критеріїв, необхідних для того, щоб дане мовне явище відповідало нормі, є відповідність явища певним лінгвістичним (морфологічним, синтаксичним, словотвірним) моделям. Проте іноді традиція закріплює вживання в літературній мові форми, так званої, «живої (розмовної) моделі», яка суперечить існуючій нормі. Це зумовлено частотністю вживання. З іншого боку, частота вживання не завжди є нормативною. Тобто, відповідність моделі та частотність

уживання суперечливі й неоднозначні, а це створює складність унормування мови[25].

Основні складнощі у варіюванні норми пояснюються як внутрішньомовними причинами, так і історичним минулим, а також закономірностями живої мови, котра розвивається, і впливом територіальних діалектів, що відбивається на всій системі мови[26].

Щодо наявності варіантів у граматичній системі Л.Щерба вважає, що тут можливе змішування (=неправильне ототожнення) її одиниць у мовленні. При цьому їхню спільність, вірогідно, слід розуміти як визнання спрямованого розвитку мови (а відтак, власне, - її граматичної системи), при якому можливо певним чином прогнозувати діахронічний вибір того чи іншого варіанта в межах певної категорії[27]. Отже, варіантність форм у мові виникає відповідно до потреб суспільства в кодифікації написань і відображає тимчасове співіснування старого й нового в мові. Насправді в мові існують рівні можливості для подібного вибору, механізм дії яких досі не висвітлений остаточно[28], а тому має перспективу в дослідженні.

Таким чином, напрямки вивчення варіантності дієслівних форм українського дієслова в текстах першої половини XVII ст. ґрунтуються і на частотності побутування певних дієслівних форм у межах того чи іншого функціонального стилю, або ж наявності того чи іншого варіанта в діалектних формах.

Отже, досліджуючи словозмінні варіантні форми дієслів у староукраїнській мові, можна ще раз виокремити основні тенденції їх вияву, зокрема, зростання в мові аналітичних рис; перевагу економніших засобів виразу; прагнення до можливої уніфікації; активну дію закону аналогії при становленні нових форм; входження до нейтрального літературного фонду морфологічних засобів живої розмовної мови.

[1]Загнітко А. Теоретична граматика української мови. Морфологія. – Донецьк, 1996. – С.4; [2]Русанівський В.М. Історія української літературної мови. – К., 2002. – С.128; [3]Горбачевич К. Вариантность слова и языковая норма. – Ленинград, 1978. – С.137; Семчинський С.В. Загальне мовознавство. – К., 1996. – С.75; Тараненко О. Варіанти // Українська мова. Енциклопедія. – К.,2004. – С.62-63; [4]Сучасна українська літературна мова / За ред. А. Грищенка. – К.,1997. – С.22; [5]Селіванова О. Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія. – Полтава, 2006. – С.57; Русанівський В. Варіантність норми / Українська мова. Енциклопедія. – К., 2004. – С.63; [6]Горбачевич К. Зазнач. праця. – С.138; [7]Загнітко А. Сучасні лінгвістичні

теорії. – Донецьк, 2007. – С.173; [8]Тараненко О. Дублети / Українська мова. Енциклопедія. – К., 2004. – С.164; [9]Тараненко О. Зазнач. праця. – С. 62; [10]Карп'юк М. «Паралельна форма», «дублет» чи «варіант»? // Культура слова. – К., 1978. – Вип.15. – С.74; [11]Сучасна українська літературна мова / За ред. А. Грищенка. – К.,1997. – С.22; [12]Хун С. Вариантность паремических единиц: прагмалингвистический аспект. – Краснодар, 2008. – С.3; [13]Горбачевич К. Зазнач. праця. – С.138-139; [14]Тараненко О. Зазнач. праця. – С. 63; [15]Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. – К., 2004. – С. 250; [16]Русанівський В. Час / Українська мова. Енциклопедія. – К., 2004. – С.787 – 788; [17]Історична граматика української мови / М.А.Жовтобрюх, О.Т.Волох та ін. – К., 1980. – С.205-208; [18]Там само. – С. 212-216; [19]Керницький І. Система словозміни в українській мові. На матеріалі пам'яток XVI ст. – К., 1967. – С. 218, 224; [20]Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность / Под ред. А.Бондарко. – Л., 1990. – С. 124; [21]Золотова Г. Коммуникативная грамматика. – М., 1999. – С. 279 – 287; [22]Загнітко А.П. Система і структура граматичних категорій дієслова. – К., 1990. – С. 31; [23]Вихованець І., Городенська К. Зазнач. праця. – С. 256; Загнітко А.П. Зазнач. праця. – С. 18; Русанівський В.М. Спосіб // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2004. – С. 636; [24]Єрмоленко С.Я. Норма мовна // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2004. – С. 420–421; [25]Пилинський М.М. Мовна норма і стиль. – К., 1976. – С. 25,42; Ицкович В.А. Норма и её кодификация // Актуальные проблемы культуры речи / Под ред. В.Г. Костомарова и Л.И. Скворцова. – М., 1970. – С. 9 – 40; Филин Ф.П. Несколько слов о языковой норме и культуре языка / Вопросы культуры речи. – 1966. – №7. – С. 5 – 22; [26]Жовтобрюх М.А. Уніфікація норм української літературної мови і діалекти // «Мовознавство», 1989. – № 5. – С. 3; [27]Щерба Л. О трояком аспекте языковых явлений и эксперименте в языкознании // Звегинцев В. История языкознания в очерках и извлечениях. – Ч.2. – М., 1960. – С. 346 – 368; [28]Щерба Л. Зазнач. праця. – С. 357.

Л.В. Домилівська, студ.

ДО ПИТАННЯ КЛАСИФІКАЦІЇ МОДАЛЬНОСТІ В РЕЧЕННЯХ-КОНСТРУКЦІЯХ

У статті аналізуються різні погляди мовознавців щодо проблеми модальності в лінгвістиці, розглядаються основні принципи її класифікації.

The article deals with different analysis of modal category. The author shows possible variants of it's classification.